

Маніпулювання масовою свідомістю японців у період раннього Сьова (1926–1941 рр.)

Бородіна О. Б.

Бородіна О. Б. Маніпулювання масовою свідомістю японців у період раннього Сьова (1926–1941 рр.). У статті розглядається проблема маніпулювання масовою свідомістю громадян Японії на початку правління імператора Хірохіто, коли значну роль у житті японського суспільства відігравали представники військових кіл. Актуальність дослідження обумовлена періодичними спалахами реваншистських настроїв у Японії. Автор приходиться до висновку, що в результаті нав'язування «правильних» думок у довоєнний період японці стали відчувати свою вищість над іншими азіатами. Патріотизм переродився в ідеологію шовінізму. А військові злочини японських офіцерів та солдатів виправдовувались «великою місією» поводити для народів Азії.

Ключові слова: Японія, Сьова, масова свідомість, маніпулювання, мілітаризм.

Бородина Е. Б. Манипулирование массовым сознанием японцев в период раннего Сёва (1926–1941 гг.). В статье рассматривается проблема манипулирования массовым сознанием граждан Японии в начале правления императора Хирохито, когда значительную роль в жизни японского общества играли представители военных кругов. Актуальность исследования обусловлена периодическими вспышками реваншистских настроений в Японии. Автор приходит к выводу, что в результате навязывания «правильных» мыслей в довоенный период японцы стали ощущать превосходство над другими азиатами. Патриотизм переродился в идеологию шовинизма. А военные преступления японских офицеров и солдат оправдывались «великой миссией» поводить для народов Азии.

Ключевые слова: Япония, Сёва, массовое сознание, манипулирование, милитаризм.

Borodina O. B. The Manipulation of the Japanese's Mass Consciousness at the Early Showa period (1926–1941). In the article the problem of the manipulation of the Japanese's mass consciousness at the beginning of Hirohito's government is considered. The army played one of the main roles at the Japanese society life. The question is vital because there are revenge-seekers in Japan nowadays. The author comes to the conclusion that in consequence of thrust «right» opinion at pre-war period the Japanese felt their superiority above other Asians. The patriotism took on a new life as chauvinism. And military crimes of Japanese officers and soldiers were justified by «the great mission» of leaders of Asiatic people.

Key words: Japan, Showa, mass consciousness, manipulation, militarism.

У сучасному світі кожен має право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів. Але практика свідчить про те, що дуже часто люди починають сприймати нав'язану їм ідеологію за власні переконання. Політики, маніпулюючи свідомістю простих громадян, розпалюють міжнаціональну та міжрелігійну ворожнечу. Навіть у побутовому спілкуванні люди починають проявляти крайню нетерпимість. Дискусії переростають у жорсткі суперечки, де аргументами є не факти, а емоції.

Метою нашого дослідження є вивчення проблеми маніпулювання масовою свідомістю на прикладі Японії періоду раннього Сьова, тобто з початку правління імператора Хірохіто у 1926 р. до вступу Японії у війну у 1941 р.

Проблема маніпуляції свідомістю стала предметом дослідження однієї з робіт політолога доктора наук С. Г. Кара-Мурзи [4]. Нечисленими, але досить цікавими для нас є зауваження автора щодо маніпулювання свідомістю японців. Наприклад, вказуючи на почуття страху, як на один з факторів, за допомогою якого здійснюється вплив на свідомість мас, автор зазначає, що японці, на відміну від європейців, не бояться загробних мук, але не допускають і думки про втрату власної гідності та можливість осоромити колектив. Такий страх нерідко призводить японців до самогубства.

Конкретні приклади маніпулювання свідомістю населення Японії у 1926–1941 рр. наводять у своїх дослідженнях такі вчені як Стерлінг та Пеггі Сигрейв [10], Джеймс Л. Мак-Клейн [7]. Але, при констатації існування в Японії певних воєнізованих товариств, появи газетних публікацій, пронизаних духом паназіатизму, керівництву Японії та народ розглядаються нібито окремо, незалежно один від одного. Зосереджуючи увагу на діях японських політиків у передвоєнні десятиліття, дослідники часто оминають питання про те, що імператор, уряд, парламент, генро (а пізніше – дзюсін) не змогли б здійснити більшість із своїх планів без народної підтримки. І їм вдалось забезпечити себе такою підтримкою.

Актуальність піднятої проблеми підтверджується періодичними спалахами реваншистських настроїв у Японії. Наприклад, голова повітряних сил самооборони Японії генерал Тамогамі Тосіо у своєму есе заявив про те, що Японія не була агресором у Другій світовій війні. Це есе перемогло на конкурсі робіт, організованому «АРА Group». Наведений факт свідчить про те, що Тамогамі не єдиний японець, котрий вважає хибним твердження про агресію Японії під час Другої світової. Щоправда, уряд розкритикував есе Тамогамі, наголосивши на тому, що точка зору генерала суперечить офіційній думці держави. В результаті Тамогамі був усунений із займаної ним посади [8].

На початку ери Сьова офіційна позиція вищих державних чиновників Японії була зовсім іншою. Значну роль у житті японського суспільства 20 – 30-х рр. ХХ ст. мали представники військових кіл.

Їхньою метою було розповсюдження впливу Японії у Тихоокеанському регіоні.

Ідея про унікальність, «вищість» японської нації з дитинства вбивалась у голову кожного японця. Основою японської ідеології є національна релігія – синтоїзм, згідно якої, імператор (тенно) має божественне походження. Отже, в більшості японців ніколи не виникало жодних сумнівів у правильності висловлювань чи дій тенно. Хоча, згідно конституції Мейдзі, всі японські піддані мали свободу віросповідання та свободу слова [14]. Прикладом відданості японців своєму імператору стало прагнення багатьох громадян назвати своїх дітей на честь монарха [12].

У період раннього Сьова синто ототожнювалось з державним синто, зустрічаючи різке неприйняття в Євразії.

Інструментом ідеологічного впливу в Японії, починаючи ще зі школи, була система «морального виховання». Вона відіграла вирішальну роль у формуванні психології націоналізму та обґрунтуванні політики мілітаризму. «Моральне виховання» являло собою добре налагоджене «потокове виробництво» громадянина Японії з повним набором рис національного характеру, головними з яких були соціальна конформність, почуття національної винятковості та почуття громадського обов'язку [11, с. 69].

В основу ідеологічної пропаганди в армії був покладений кодекс самурайської честі бусідо і патерналізм (офіцер є для підлеглих батьком) та інші традиційні принципи.

Хоча після Мейдзі ісін Японія стала відкритою державою, міністерство внутрішніх справ досі насторожено ставилось до іноземців, зокрема «червоних». Показовим є наступний приклад: коли у 1926 р. до Токіо прибув «супутник революції» Б. А. Пильняк, місцевим літераторам і співробітникам радянського повноважного представництва довелось зустрічати його у повному мовчанні, щоб уникнути «демонстрацій». Лише перекладачу Осе Кейсі поліція дозволила сказати: «З приїздом» [5, с. 180].

Японців вчили думати «правильно». А якщо думка народу не збігалась із намірами імператора або кабінету, вона просто ігнорувалась. Наприклад, коли на виборах 1927 р. партія Сейюкай, до якої належав прем'єр-міністр Танака, зазнала поразки, лідер уряду одразу ж розпустив новостворений парламент і призначив нові вибори [6, с. 67].

Вживались і більш жорсткі заходи придушення «вільнодумства». 15 березня 1928 р. поліція провела облаву на підозрюваних у належності до Комуністичної партії та радикально налаштованих студентів. В результаті було заарештовано більше 1600 осіб. Наступним кроком уряду була заборона Робітничо-селянської партії.

Задовго до створення Маньчжоу-Го у японському суспільстві стала розповсюджуватись думка про те, що Маньчжурія є зоною особливих прав та інтересів Японії. Пам'ять про численні жертви російсько-

японської війни та перемоги генерала Ногі та адмірала Того створили навколо Маньчжурії «романтичну» ауру, яка впливала на емоції простих японців [7, с. 551]. У 1928 р. Хірохіто виправдав дії японських військових, які вбили китайського воєначальника Чжан Цзоліня, спровокувавши їх на повторення подібних операцій. Будь-які прояви незгоди з діяльністю влади одразу придушувались. Був виданий надзвичайний указ про перегляд закону «Про охорону суспільного спокою». За порушення цього закону вводилась смертна кара. «Рознощики небезпечних ідей» не мали права апелювати до суду присяжних. З цього приводу один з двох депутатів від Робітничо-селянської партії, вчений-біолог Ямамото Сендзі, виступив у парламенті з протестом. Наступного дня після виступу він пав від руки найманого вбивці [3, с. 283].

Міністр освіти Хатояма вимагав позбавитись від «бунтівників» – шкільних викладачів, які насмілились «викликати хвилювання» серед учнів; добивався відставки професора юридичного факультету Кіотського університету, бо той насмілився розмірковувати про нерівноправність соціального та правового статусу жінки в японському суспільстві та виступати поборником ідей про відповідальність суспільства за злочини, здійснювані окремими індивідами. Хатояма розумів громадянські права та свободи як «евободу робити те, що слід, і не робити того, чого не треба».

Суворо заборонялась діяльність будь-яких релігійних сект. Було заарештовано 500 прибічників Хомміті. Доктрина цієї релігійної секти засновувалась на тому, що її лідер Онісі Айдзіро (1881–1958) вважався живим «жамі», і лише слідування його вченню «до істиний шлях [спасіння]» може забезпечити спасіння всій Японії. Міністерство внутрішніх справ розпорядилось розпустити Хомміті й організувало кампанію у пресі щодо дискредитації Онісі. Але розгляд у суді справи Хомміті, незважаючи на те, що суд проходив за закритими дверима, зайшов у глухий кут, бо рішення про абсурдність заяви Онісі щодо його «божественного» статусу могло поставити під сумнів головний догмат тенноїзму (імператор – живий бог). Суд був змушений згорнути справу, визнавши Онісі психічно ненормальним.

У липні 1928 р. була запроваджена таємна поліція.

Окрім беззаперечної віри імператору народ необхідно було змусити повірити у необхідність та неминучість війни. У 1929 р. на книжковому ринку Країни Вранішнього Сонця з'явилась книга Ікедзакі Тадакати (Тюко) «Японія не повинна боятись Сполучених Штатів». Автор звинувачував американців в агресії. Японці ж, на його думку, прагнули лише того, щоб їх залишили у спокої. Ікедзакі скаржився, що США відбирають у Японії право на життя, і вважав, що війна за таких обставин є невідворотною. Згідно Ікедзакі, на початковій стадії конфлікту Японія мала опинитись у більш вигідному становищі, бо використовує фактор раповості.

У період екстенсивного розвитку народного господарства в японському суспільстві існувало відчуття обмеженості життєвого простору, котре вміло підігрівалось ідеологічною обробкою. Тому плани військових щодо розширення території імперії за рахунок сусідів на азійському материкі знаходили відгук серед населення Японії.

Під час Маньчжурського інциденту військових підтримувала як значна частина японської громадськості, так і провідні політичні партії. У спеціальній резолюції партії Сейюкай було заявлено, що армія вчинила правильно, а в інциденті звинувачувався уряд, політика якого призвела до «агресивних дій китайських військ проти Японії». У заяві партії Мінсейто йшлося про те, що Японія виявила виключне терпіння щодо Китаю, котрий протягом останніх років проводив антияпонську політику, і що японцям довелося «захищатися від китайських військ», котрі першими на них напали [3, с. 341].

Військові кола Японії супроводжували акти агресії пропагандою ідеології паназіатизму, котра почала формуватися ще на рубежі XIX–XX ст., але статусу офіційної ніколи не мала. Тепер Японію пропонувалося сприймати як вождя нової Азії та лідера боротьби за її звільнення від «білого імперіалізму». Японська експансія проголошувалась принципово відмінною від європейсько-американської, що далеко не завжди відповідало істині [5, с. 28].

Нагнітання атмосфери войовничості та пропаганда культу сили в Японії у період економічної кризи призвели до вкрай небажаних результатів для самих політичних еліт. Серед студентів та сільської молоді почали поширюватись ідеї про необхідність очистити Японію від корумпованих політиків та крупних бізнесменів шляхом вбивств. На початку 1932 р. члени радикальної громадської організації «Криваве братство» склали список потенційних жертв, до якого увійшли 22 відомі особи, в тому числі колишній прем'єр-міністр Вакацукі, провідний політик Сайондзі Кіммоті та голова сім'ї Міцубісі. 9 лютого член братства застрелив колишнього міністра фінансів Іноуе, політика якого, як вважав 23-річний вбивця, призвела японське селянство до голоду та злиднів. Наступного місяця членами братства був убитий виконавчий директор підприємств Міцубісі барон Дан. Його застрелили біля штаб-квартири корпорації, у самому центрі ділової частини Токіо.

У 1930-х консервативні прибічники японської ідеї стали відкрито виступати проти ліберальних, капіталістичних ідеологій, що приходили із Заходу, і нападати на тих, хто відмовлявся підтримати імператорську сім'ю-націю за умов крайньої необхідності. Навіть Нітобе Інадзо, апологет японського колоніалізму, опинився у лютому 1932 р. під вогнем прибічників «японської ідеї», після того як він заявив на прес-конференції, що існують дві сили, котрі загрожують світу: комунізм та мілітаризм. Причому, саме мілітаризм, на думку Нітобе, може задіяти більшої шкоди. Асоціація імператорських військових резервістів, яка нараховувала у своїх лавах 3 млн. членів по всій країні, одразу ж

розцінила це як атаку на японські збройні сили. Нітобе був звинувачений у нелояльності, відсутності патріотизму та зраді. Погрози набули настільки різкого характеру, що Нітобе «покаявся у своїх гріхах», заявивши, що його слова були неправильно витлумачені [7, с. 594].

Висловлювати опозиційні думки щодо японської експансії у Маньчжурії стало небезпечним – 15 травня 1932 р. представники «Кривавого братства» вбили прем'єр-міністра Інукаї, який прагнув укласти мир з Китаєм. Іншим політикам, вбивство яких планувалося на той самий день, вдалось уникнути загибелі, але всі мешканці столиці були залякані, бо члени братства закидали ручними гранатами центральні відділи поліції, Банк Японії, штаб-квартиру Сейюкай та ряд електростанцій. Принц Тітібу виправдовував молодих офіцерів. Він стверджував, що вбивці прем'єр-міністра ніякі не радикали з комуністами, а ідеалісти, які через безвихідне становище у державі зважились на подібний вчинок в ім'я всього японського народу. На думку Тітібу, змовники шанували свого імператора і прагнули до посилення ролі трону шляхом позбавлення державного апарату від корумпованих радників [10, с. 233].

З другої половини 1932 р. японські військові кола за підтримки преси розгорнули пропагандистську кампанію на тему «радянської загрози», що доводила суспільну думку до істеричного стану, але це було лише частиною куди більш масштабної кампанії проти «білого імперіалізму», котру армія вела із самого початку Маньчжурського інциденту, більшою мірою орієнтуючись на читача усередині Японії [5, с. 232].

27 березня 1933 р. Японія вийшла з Ліги Націй. Уряд Японії заявив про відмову від усіх міжнародних домовленостей, укладених під час Вашингтонської конференції на початку попереднього десятиліття. Коли Мацуока Йосуке, який очолював японську делегацію на засіданні Ліги Націй, повернувся на батьківщину, у Йокогамі його корабель зустрічав натовп японців під національними прапорами. «Нового національного героя» оточили репортери. Все це свідчило про гарячу суспільну підтримку японської влади. Лише іноді у японській пресі з'являлись статті, що засуджували дії Квантунської армії. Опозиціонери наголошували на тому, що захоплення Маньчжурії не допомогло Японії знайти вихід з економічної кризи. Але виступи дисидентів були мало помітними.

Був покладений край спробам посягнути на ідею божественності імператора. Організації правого толку, у тому числі й Асоціація імператорських військових резервістів, опублікували декілька книг та памфлетів, заявляючи, що ідеї вченого-конституціоналіста Мінобе Тацукічі про імператора як «орган» держави є зневажливими щодо імператора. 18 лютого 1935 р. ідеї Мінобе були засуджені Палатою Перів, членом якої вчений був вже три роки. А 26 березня таємним

голосуванням «органічна теорія» була визнана такою, що не відповідає дійсності. Цього ж місяця один з членів нижньої палати спрямував до Токійського районного суду формальну скаргу на образу величності. При цьому він зазначав, що теорія Мінобе руйнує основи кокутай. 9 квітня Міністерство внутрішніх справ заборонило три книги Мінобе. Їхній автор 18 вересня залишив своє місце у Палаті Перів [7, с. 595].

Під особливим контролем уряду опинились 19 вчених «з небезпечними думками», яких розділили за трьома категоріями. Вісім з них, включаючи професора Тосійосі Міядзава, протеже Мінобе, були визнані такими, що «вимагали відповідних заходів впливу»; вісім інших, включаючи професора Соїті Сасакі з кіотського університету «Ріцумейкан» – як такі, що «викликають серйозну підозру»; а троє інших – як такі, що «вимагають до себе особливої уваги» [9].

Результативність заходів уряду щодо насадження «правильних думок» яскраво проявилась під час путчу 1936 р. Молоді офіцери заявляли, що ганебні та корисливі чиновники посягнули на владу імператора. Військовий міністр Кавасіма запропонував імператору розглянути питання про формування нового сильного кабінету міністрів, здатного реформувати Японію. Хірохіто ж відповів, що у випадку бездіяльності армії у справі придушення бунту, він сам очолить командування імператорськими гвардійцями й упорається із заколотом.

Коли молоді офіцери усвідомили, що шанований ними імператор відвернувся від них, вони звернулись до тенно із проханням наказати їм закінчити життя самогубством, тоді їхня смерть стала б актом абсолютної покори його волі. Хірохіто відмовив. Деякі заколотники були засуджені до страти, інші – отримали тюремні строки. Тим не менш віра цих людей у «всесного правителя» не була знищена. Перед стратою засуджені вигукували: «Хай живе імператор!».

У травні 1936 р. був прийнятий закон про те, що військовим міністром може бути генерал на дійсній військовій службі, тобто була відновлена система, скасована у 1918 р. Це стало сильною політичною зброєю в руках армії. Вона могла скинути будь-який кабінет, відкликавши свого представника. Контроль армії над кабінетом був оформлений юридично. Апетити військових зростали. Всі зусилля були спрямовані на реалізацію ідеї паназіатизму.

Для вчителів шкіл та університетських викладачів керівництвом стала книга, опублікована міністерством освіти 30 березня 1937 р. Вона мала назву «Кокутай-но хонгі» («Кокутай» у перекладі з японської мови – державний устрій, «хонгі» – істинний зміст). У цьому виданні гармонія між божеством та людиною визнавалась основною характеристикою японців [13, р. 3]. Доктрина робила ставку на виховання патріотизму, слухняності та підкорення владі, бойового духу самураїв, самопожертви в ім'я держави й відданості імператору [1, с. 99].

Влітку 1937 р. розпочались бойові дії у Китаї. По мірі того як Японія втягувалась у повномасштабну війну із своїм сусідом, націю все сильніше охоплював мілітаризм. На радіочастотах стали переважати пісні патріотичного та військового змісту. Популярними були пісні, що оспівували смерть, такі як «Росей-но ута». Ця пісня, написана у 1937 р. й відіслана на конкурс в одну з газет, відображала меланхолічну стурбованість смертю. Але всього за 6 місяців було продано 600 000 екземплярів цього твору [7, с. 643].

Японський журнал «Contemporary Japan» знайшов спосіб демонструвати свободу та плюралізм думок, звичні для англомовного читача. Редакція запрошувала авторів-іноземців. Далеко не всі з них займали позицію, котру можна назвати «прояпонською». А внутрішня аудиторія журналу була настільки невеликою, що «небезпечні думки», висловлені на його сторінках, жодної небезпеки не несли. Звичайно, японська преса – особливо з початком «Китайського інциденту» у липні 1937 р. – ставала все більш вірнопідданою, централізованою та цензурованою, але й у ній існувала певна свобода думок.

На відміну від деяких журналістів, солдати японської армії на той час повністю втратили здатність думати незалежно та діяти осмислено, про що свідчить нанкінська різанина, під час якої японці без розбору жорстоко вбивали всіх, кого зустрічали на вулицях Нанкіну, а потім знущались над тілами. Івалтували жінок, включаючи дівчат-підлітків та старих бабусь.

У 1939 р. урядом Японії був виданий Закон про фільми, покликаний забезпечити «здоровий розвиток кіноіндустрії». Замість розважальних кінострічок та тих фільмів, що торкались складних соціальних проблем, кінокомпанії мали випускати фільми, котрі піднімали б національну самосвідомість, затверджували суспільну мораль, виробляли «правильне» розуміння внутрішньої ситуації та зовнішньополітичного становища Японії. 400 мільйонів глядачів, які щорічно наприкінці 1930-х відвідували кінотеатри, зіштовхувались з низкою жорстоких, реалістичних батальних картин. Намагання уряду посилити однодумство та забезпечити підтримку військовим погіршили ставлення пересічних японців до всіх іноземців, котрих стали сприймати як потенційних ворогів.

Напад Німеччини на СРСР поставив уряд Японії перед неминучим вибором між Антикомінтернівським пактом і пактом про нейтралітет з Радянським Союзом. Міністр іноземних справ рішуче закликав встати на сторону Рейху, щоб не запізнитись на неминучий, на його думку, розподіл радянського спадку. Але його ніхто не підтримав: ані уряд, ані армія. Необхідно було пояснити і внутрішній, і зовнішній аудиторії стан справ та позицію кабінету, що й зробив професор-юрист з Токійського університету Йокота Кісабуру. У ретельно підібраних висловах він заявив, що договір з Німеччиною та Італією, що залишається наріжним каменем політики Японії, не зобов'язує її

вступати у війну і порушувати пакт із Москвою. Таким чином, існуючі угоди з обома воюючими сторонами не суперечать одна одній і можуть залишатись в силі без шкоди для позиції Токіо з точки зору міжнародного права.

7 грудня 1941 р. японці атакували американську морську базу Пьорл-Харбор на Гавайських островах. Через годину після нападу посол Номура Кітісабуро вручив держсекретарю К. Хеллу меморандум японського уряду, у якому він оголошував Сполученим Штатам війну.

Японці були щирими у своєму азійському хрестовому поході. Вони вважали, що їх будуть вітати у захоплених ними країнах як лідерів азійського «Нового порядку» [2, с. 208].

Громадяни Японії відомі як відповідальні та наполегливі у досягненні своєї мети люди. Ці цілком позитивні якості були використані Хірохіто та вищими чиновниками держави у своїх корисних цілях. В результаті постійного нав'язування «правильних» думок (в школі, в армії, через пресу, за допомогою релігії) японці стали відчувати свою вищість над іншими азіатами. Властивий жителям Японії патріотизм переродився в ідеологію шовінізму. Для людей стало прийнятним вбивати собі подібних задля економічної вигоди та просто задля демонстрації своєї сили. Не вагаючись, будь-який японець міг би пожертвувати і своїм власним життям заради імператора.

Політики домоглись того, що люди стали мислити так, як це було вигідно правлячій еліті. Приймаючи висловлювання генералів та вищих чиновників держави за власні переконання, японці стали ставити політичні ідеї вище за людське життя та інші загальнолюдські цінності. Це й призвело до перетворення Японії на державу-агресора у Другій світовій війні.

Примітки

1. *Бондарь А. И.* Все о Японии [Текст] / А. Бондарь. – Х., 2008.
2. *Грант Н.* Конфликты XX века [Текст] / Нейл Грант; перевод с англ. Нестерова В. С., Сосновского М. И. – М., 1995.
3. *История Японии* [Текст]: в 2 т. / А. Е. Жуков. – Т. 2. 1868–1998. – М., 1998.
4. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.karamurza.ru/books/manipul/manipul_content.htm]. Доступ – 14.11.2008 р.
5. *Куланов А.* Россия и Япония: имиджевые войны [Текст] / Александр Куланов, Василий Молодяков. – М., 2007.
6. *Кутаков Л. Н.* Очерки новейшей истории Японии [Текст] / Л. Н. Кутаков – М., 1965.
7. *Мак-Клейн Дж. Л.* Япония. От сегуната Токугавы – в XXI век [Текст] / Джеймс Л. Мак-Клейн; перевод с англ. Е. А. Красулина. – М., 2007.
8. *Начальник штаба ВССЯ смещён за публичное отрицание военной агрессии Японии.* [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://news.leit.ru/archives/2801>]. – Доступ – 05.05.2009 р.
9. *Правительство Японии в 30-е годы оказывало давление на учёных.* [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.rian.ru/science/20061217/57042382-print.html>]. Доступ – 05.05.2009 р.
10. *Сигрейв С.* Династия Ямато [Текст] / Стерлинг и Пегги Сигрейв; перевод с англ. С. А. Аклаева – М., 2005.
11. *Япония: идеология, культура, литература* [Текст]. – М., 1989.
12. *An Account about Naming the New Imperial Era – Could "Showa" Have Been "Kobun" Instead?* [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ndl.go.jp/modern/e/column/06.html>]. Доступ – 10.10.2008 р.
13. *Storry R.* The Double Patriots: A Study of Japanese Nationalism [Текст] Richard Storry. – London, 1957.
14. *The Constitution of the Empire of Japan (1889).* [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://history.hanover.edu/texts/1889con.html>]. Доступ – 10.10.2008 р.